

SVEN ANDERS JOHANSSON

INLEDNING

Få termer är idag så entydigt negativt laddade som "fascism" eller "fascistisk". Den mest närliggande förklaringen till det är att fascismen är det öppna, demokratiska samhällets motsats, och att den återigen är ett reellt hot. Därför är det viktigt att tala om den, peka ut den där den framträder för att, åtminstone i förlängningen, kunna göra motstånd. En annan förklaring är att liberalismen i vid mening (demokratin, humanismen eller upplysningen skulle kunna vara andra etiketter som ringar in det jag syftar på) har ett behov av en motsats som ger den själv konturer. Det skulle innebära att fascismen snarare än ett reellt hot är en *föreställd* fiende eller ett "objekt", något som i själva verket ligger ganska nära den liberalism som är så upptagen av att ta avstånd ifrån den.

Vilken av dessa förklaringar som är den rätta är inte självklart. Kanske kan båda två äga viss giltighet på samma gång. Men svaret på frågan hänger naturligtvis också på vad vi menar när vi talar om "fascism". Med tanke på hur ofta begreppet dyker upp i den offentliga debatten är den saken underligt oklar: fascismen debatteras, men oftast utan både definitioner och empirisk grund, utan att någon (med undantag för ytterst marginella grupper och individer) idag gör anspråk på att vara fascist.

Vänder man sig till den specialiserade och mycket omfattande fascismforskningen kan man urskilja två olika läger. På ena sidan står de forskare som bestämt hävdar att fascismen

är något passerat. "[T]he era of the world wars is identical with the era of fascism" som Ernst Nolte formulerar det.¹ Italienaren Renzo de Felice går ännu längre när han hävdar att fascismen, som var ett italienskt fenomen, är ett stängt kapitel som ägde rum 1919–1945, och alltså inte har någon större bäring på de högerextrema rörelser som vi ser runt omkring oss idag.²

På andra sidan finns de forskare som låter begreppet fascism omfatta inte bara Mussolinis Italien och Hitlers Tyskland, utan också apartheid-erans Sydafrika, Pinochets Chile, Le Pen i Frankrike, Jörg Haider i Österrike och så vidare.³ Sättet att öppna begreppet för alla dessa och andra politiska rörelser bygger på tanken att det finns en fascisms minsta gemensamma nämnare som kan vara lika aktuell idag och var som helst, som i Italien under mellankrigstiden.

Möjligen är denna konflikt idag överspelad; de flesta verkar numera luta åt den senare, öppna definitionen.⁴ I någon mån är nog den utvecklingen en effekt av forskningens egen dynamik: ansatsen att förstå fascismen som något exklusivt och passerat innebär att själva begreppet ofrånkomligen blir mer och mer musealt ju längre tiden går. Företeelsen får till sist mest ett akademiskt intresse. Roger Griffins kortfattade och öppna definition har följaktligen vunnit stort gehör: "Fascism is a political ideology whose mythic core in its various permutations is a palingenetic form of populist

ultra-nationalism.”⁵ Med det synsättet blir det svårt att frikoppla dagens alla europeiska högerpartier – från Gyllene Gryning till Sverigedemokraterna – från begreppet fascism, hur mycket dessa partier än värjer sig mot beteckningen.⁶ Men som alla definitioner har naturligtvis även Griffins variant sina begränsningar.⁷ Risken med ett brett fascism-begrepp är inte bara att 1930- och 40-talets dåd trivialiseras genom att klumpas ihop med mer lättviktiga problem i vår egen tid, utan också att vår tids högerpopulism missförstås genom att man förbiser att den har andra orsaker än de som låg bakom nazisternas framgångar.⁸ I värsta fall blir ”fascism” en etikett i stil med ”ondska” – något som kan härbärgera alltifrån den nazistiska förintelsen till våldsamma väktare i tunnelbanan.

Men varför ska litteraturvetenskapen intressera sig för detta? Varför ska TFL göra ett nummer om fascism? För att det, hur man än vänder sig, mot den här bakgrunden är ett viktigt ämne också i vår kontext. Om vi står inför fascismens återkomst så kommer det att påverka även vår verksamhet; och om talet om fascismens återkomst är överdrivet eller missriktat eller mest ett symptom på något annat, så är det viktigt att humanister försöker förklara varför.

Dessutom ställs litteraturen ofta upp som en motsats till eller motkraft mot fascismen. Inte utan anledning, om man tänker sig att litteraturen är en del av, eller rent av ett medium för, den *humanism* och de *demokratiska värden* som fascismen angrep och angriper. Om fascismen är på frammarsch igen är litteraturen, med det synsättet, en viktig del i det demokratiska samhällets självförsvår. Det är i litteraturen det öppna samtålet, det fria fantiserandet, det kritiska tänkandet har sin mest etablerade och längst traderade form.

Samtidigt är det uppenbart att denna motsatsställning är alltför enkel. Betraktar man den mellankrigstid då den ursprungliga fascismen var som mest utbredd är det inte svårt att hitta litterära exempel där fascismen bejakades. Föreställningen om litteraturen som ett bålverk mot fascism implicerar en föreställning om en

okomplicerad, odialektisk autonomi, ett oberoende av de tendenser som kom att genomsyra så mycket annat i det tyska eller italienska 1930-talet. Om litteraturen också är heteronom är det rimligt att fascismen finns även i litteraturen.

Hur man som litteraturvetare ska förhålla sig till frågan om fascismen är följaktligen inte självklart. Vi kan naturligtvis göra det enkelt för oss och lyfta fram litteraturhistoriens alla lovtal till det mänskliga, all explicit antifascism, för att på så vis bekräfta litteraturens antifascistiska godhet. I den strategin ingår också uppmärksammandet av de onda undantagen: Céline, Marinetti, Hamsun, och så vidare. Sådana ansatser behöver ingalunda vara missriktade – allt beror naturligtvis på hur de utförs – men det finns något i en sådan utrensningssaktion som påminner om den fascistiska viljan att ordna och rena. Fascismen där, antifascismen här. Och kulturen, konsten och den goda litteraturen hamnar då per automatik på den senare sidan. Som den italienske rättsfilosofen Norberto Bobbio en gång formulerade det: ”Where there was culture, there wasn’t Fascism, where there was Fascism there wasn’t culture. There never was a Fascist culture.”⁹ Frågan är bara hur stort förklaringsvärde denna rigida och självgoda uppdelning har på de omständigheter vi befinner oss i idag, och på den litteratur som de facto existerar. Innebär inte den sortens svartvita analys, för att tala med den norske författaren Sigurd Hoel, att vi gör oss blinda för den omedvetna nazismen i oss själva?¹⁰ Därmed blir vi också oförmögna att förstå varför det fascistiska någonsin har kunnat utöva en lockelse. Och är det inte *den* förståelsen vi, som humanistiska forskare, måste försöka uppnå?

Detta var i grova drag tankarna bakom det symposium om ”Fascism och litteratur” som ägde rum vid Mittuniversitetet i Sundsvall den 9–10 maj 2019. Merparten av artiklarna i numret är sprungna ur detta symposium. Som läsaren kommer att upptäcka rådde det varken då eller i detta nummer nödvändigtvis någon samsyn beträffande förståelsen av begreppet

fascism, och av förhållandet mellan fascism och litteratur, i alla fall inte helt och hållet – de olika teoretiska positioner som beskrivits ovan kan följaktligen spåras också i texterna som följer. Förhoppningsvis är detta en styrka snarare än ett problem. Eller annorlunda uttryckt: i och med att temat så tydligt vetter mot det politiska hade en samsyn kunnat vara ganska problematisk. Att temat *är* politiskt är ett förhållande som knappast heller kan undvikas.

Om en sak råder det dock enighet: att frågan om förhållandet mellan litteratur och fascism idag dessvärre har blivit mycket viktig och värd en riktad, fördjupad akademisk diskussion. Avsikten med detta nummer är inte att avsluta den diskussionen; förhoppningen är tvärtom att något påbörjas i och med detta.

Ett tack riktas härmed till Längmanska kultur-fonden för dess ekonomiska stöd till symposiet.

Noter

- 1 Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism* (New York: Mentor, 1969), 24. Se även Roger Griffin, "Fascism's new faces (and new facelessness) in the 'post-fascist' epoch", *Fascism Past and Present, West and East: An International Debate on Concepts and Cases in the Comparative Study of the Extreme Right*, red. Roger Griffin, Werner Loh & Andreas Umland (Stuttgart: Ibidem Verlag, 2006), 36.
- 2 Renzo de Felice & Michael Ledeen, *Fascism: An Informal Introduction to its Theory and Practice* (New Brunswick & London: Transaction Publishers, 2009), 25f.
- 3 Griffin, "Fascism's new faces", 37.
- 4 Se Griffin, "Fascism's new faces", 40ff.; Roger Eatwell, "Towards a New Model of Generic Fascism", *Fascism: Critical Concepts in Political Science. Vol 1. The Nature of Fascism*, red. Roger Griffin & Matthew Feldman (London & New York: Routledge, 2004); Henrik Arnstad, *Ålskade fascism: De svartbruna rörelsernas ideologi och historia* (Stockholm: Norstedts, 2013), 38ff.
- 5 Roger Griffin, *The Nature of Fascism* (London: Routledge, 1993), 26. Se även Griffin, "Fascism's new faces", 41.
- 6 Detta är en slutsats Henrik Arnstad landar i i sin bok. Arnstad, *Ålskade fascism*, 396ff.
- 7 Stanley G. Payne, som berömmar Griffins definition, konstaterar att det trots allt finns exempel på *icke-fascistiska* "palingenetiska", populistiska, nationalistiska rörelser (i Bolivia 1952 till exempel), men framförallt menar han att Griffins definition, "cannot describe certain of the central characteristics fundamental to a definition of fascism". Stanley G. Payne, *A History of Fascism, 1914–1945* (Madison: The University of Wisconsin Press, 1995), 5. Se även den kritiska diskussionen av definitionsfrågan i Kevin Passmore, *Vad är fascism? En kort introduktion*, övers. Joachim Retzlaff (Malmö: Arx Förlag, 2015), 32–38.
- 8 Det är, som den danske författaren Rune Lykkeberg skriver, "ikke Hitler, som er genopstået fra de døde, men en intellektuel og analytisk problematik, man ikke fatter, hvis man forveksler den med fascismens genkomst". Rune Lykkeberg, *Vesten mod Vesten: Fortællinger om det politiske opbrud fra efterkrigstiden til Brexit og Trump* (København: Informations Forlag, 2019), 416.
- 9 Norberto Bobbio, Intervju i *L'Espresso* 28, 26 december, 1982. Citerat ur Roger Griffin, "Notes Towards the Definition of Fascist Culture: The Prospects for Synergy between Marxist and Liberal Heuristics", *Fascism: Critical Concepts in Political Science. Vol. III, Fascism and Culture*, red. Roger Griffin & Matthew Feldman (London & New York: Routledge, 2004), 99f.
- 10 Dean Krouk, *Fascism and Modernist Literature in Norway* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2017), 131.